

"Nizami və onun müasirləri"

Bu əsərin müəllifi görkəmli alim A.E.Krımski Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqində böyük rol oynamışdır

Namazəli Mustafayev,
tədqiqatçı-alim, "İnkişaf və Dünya" İctimai Birliyinin sədri.

Böyük Azərbaycan şairi və filosofu Nizami Gəncəvini bəşəriyyətin bədii ifadə və fəlsəfi fikir tarixində yeni səhifə açmış dahi şəxsiyyət adlandırmaq olar. Onun həyat kredosu, yaradıcılığının şüarı belədir: "Sözün böyüklüyü, əməlin nəcibliyi". O, insan ruhunun gücünü və nəcibliyini əxlaqın yeganə sarsılmaz əsası kimi qəbul edirdi.

Dahi şair insanın mənəvi dünyasına qiymətsiz bir nemət kimi yanaşmış, insan ruhunu ağılaşdırmaz zirvələrə qaldıraraq, onun mənəvi gözəlliyini tərənnüm edib. 2021-ci ildə insanları özünü təkmilləşdirməyə səsləyən, onlara yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılaraq böyük söz və fikir adamının anadan olmasının 880 illiyi tamam oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2021-ci ilin respublikada "Nizami Gəncəvi İli" elan edilməsi haqqında Sərəncamı ölkənin mədəni həyatında əlamətdar hadisəyə çevrildi. Nizami Gəncəvinin yubileyləri Azərbaycanda həmişə təntənəli şəkildə qeyd edilir.

Görkəmli rus-ukraynalı şərqşünas və slavyan alimi, Ukrayna ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, türkdilli xalqların tarixinin və Ukrayna dialektologiyasının tədqiqatçısı Aqafangel Efimoviç Krımskinin bir çox dilləri bilməsi, qədim əlyazmalarla işləmə bacarığı ona İlyas Yusif oğlu Şeyx Nizaminin Gəncədə doğulduğunu və azərbaycanlı olduğunu elmi cəhətdən sübut etməyə imkan vermişdir. Akademik A.E.Krımski Azərbaycan xalqına həm də ona görə yaxın və əzizdir ki, o, "Nizami və onun müasirləri" monumental monoqrafiyasının müəllifidir. Alimin bu əsəri Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsinin təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərq, Mərkəzi Asiya və Qərbi Avropanın bir çox ölkələrində elmi tədqiqi və təbliğində xüsusi rol oynamışdır.

Akademik A.E.Krımski Qafqaz Albaniyasının, Azərbaycanın Şəki və Qəbələ şəhərlərinin tarixinə dair tədqiqatlar aparmış və Şimali Azərbaycan tarixində II-X əsrlərdə bəzi qaranlıq səhifələrə işıq salmış ilk sovet alimi olmuşdur. Onun ilk bədii əsəri olan "Yəhudi - Taksi sürücüsü" 1890-cı ildə nəşr edilmişdi.

"Sufizmin inkişafı haqqında esse" (1895), "Şahnamə, yaxud İran çarlarının kitabı" (1896), "Müsəlmanlıq və onun gələcəyi" (1899) kimi əsərlərində gənc alim özünü bilikli və əsl tədqiqatçı kimi göstərmişdir. O, "İran tarixinə dair mühazirələr: Arşakilər, Sasanilər və İranın ərəblər tərəfindən zəbt edilməsi" (1900), "İslam, onun mənşəyi və tarixinin ən qədim dövrü. Mühazirələr üçün dərslik" (1900), "Semit dillərinin tarixinə dair mühazirələr" (1901-1903), "Quran üzrə mühazirələr: Ən qədim dövrün surələri" (1902) kimi dərsliklərin müəllifidir. Qeyd etmək lazımdır ki, A.Krımski Yaxın Şərq dilləri, ədəbiyyatı və tarixi üzrə bütöv bir dərsliklər silsiləsi yaratmışdır.

Alimin böyük yaradıcılıq və fəlsəfi uğuru müsəlmanların müqəddəs kitabı "Qurani-Kərimi" rus dilinə tərcümə etməsidir. O, bir çox Şərq şairlərinin əsərlərini də müxtəlif dillərə çevirmişdir. A.E.Krımskinin sayəsində ukraynalı oxucu ilk dəfə Hafız, Ömər Xəyyam, Rudəki, Sədi, Firdovsi, Nəvainin poeziyası, Quran mətnləri, Nizami Gəncəvinin "1001 gecə", "Xəmsə" və s. əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur. O, tərcümələrlə maraqlanan ukraynalı oxuculara məşhur ərəb və türk yazıçılarının əsərlərini, qədim, klassik və müasir dünya ədəbiyyatını, eləcə də C.Bayron, Q.Heyne, E.Rostand, A.Koltsov, N.Nekrasov və dünyanın bir çox yazıçılarının əsərlərini təqdim etmişdir.

Dahi Azərbaycan şairi və filosofu Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına həsr olunmuş "Nizami və onun müasirləri" adlı fundamental monoqrafiyanın yazılması ideyası akademik A.E.Krımskidə 1939-cu ildə yaranmışdır. Yubiley komitəsi böyük şairin yaradıcılığına dair ən yaxşı elmi-tədqiqat işi üçün ümumittifaq müsabiqəsi elan etmiş və tanınmış alimə müsabiqədə iştirak etmək üçün dəvət göndərmişdi. Qeyd edək ki, A.E.Krımski Nizami irsinin öyrənilməsinə hələ XIX əsrdən başlamışdır. Belə ki, alimin 1912-ci ildə "Fars tarixi, onun ədəbiyyatı və dərviş ədəbiyyatı" məqaləsində dahi Nizamiyə xüsusi fəsil ayrılmışdır. A.E.Krımskinin Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə dərindən maraqlanması ona belə mürəkkəb işləri uğurla həyata keçirməyə imkan verirdi. O, Azərbaycan dili üzrə biliklərini təkmilləşdirir, Zaqafqaziyanın həyatını ətraflı öyrənir, Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə tanış olurdu. "Azərbaycan dili", "Nəsimi, həyat və yaradıcılıq haqqında qeydlər", "Zaqafqaziyanın tarixi: alban hərləri" və s. mövzularda yazdığı əsərlər dəyərli tədqiqat nümunələridir.

1939-cu ildə dahi Azərbaycan şairinin yubileyi ərəfəsində "Sovet Ukraynası" qəzetində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri - Rəsul Rza və Mikayıl Rəfilinin "Nizami Gəncəli" məqaləsi bütün ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Böyük Azərbaycan şairinin yaradıcılığını, dünyagörüşünü, ideallarını hərtərəfli işıqlandıran bu nadir nəşrlə şübhəsiz ki, akademik A.E.Krımski də tanış idi. Nəşr qeyd edirdi ki, Nizami XII əsrin görkəmli şəxsiyyətlərindən biridir. Onun dövründə Azərbaycan mədəni inkişafının ən yüksək mərhələlərindən birini yaşayıb.

Məqalə müəllifləri Nizami yaradıcılıq irsinin şah əsəri - "Yeddi gözəl" poeması əsasında onun poeziyası ilə Azərbaycanın xalq yaradıcılığı arasında sıx əlaqə yaradırlar. Bu bədii məziyyətlər poemanı dünya poeziyasının ən yaxşı nümunələri sırasına daxil etməyə imkan verir. A.E.Krımski "Nizami və onun müasirləri" monoqrafiyası ilə böyük Azərbaycan şairinin 1941-ci ilə təyin edilmiş 800 illik yubileyində iştirak etmək istəyirdi. Monoqrafiyanın nəşri bu yubiley ilində nəzərdə tutulmuşdu. Monoqrafiya üzərində iş SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan bölməsi ilə birgə aparılmışdı.

A.E.Krımskinin arxivində Nizaminin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş materiallar qorunur. Ehtimal ki, bu, böyük şair haqqında essenin ilk variantıdır.

Monoqrafiyanın ayrı-ayrı səhifələrində alim XII əsrdə Azərbaycan və İranın siyasi-mənəvi həyatına dair rəyləri təqdim edir. "Nizami və onun müasirləri" əlyazması dahi şairin həyat və yaradıcılığında bəhs edən xüsusi fəsillə (birinci və ikinci fəsillərin sonu) bitir. Təəssüf ki, sonuncu nəşrdə Nizamiyə həsr olunmuş esse yoxdur. Bu, məqaləni çapa hazırlayarkən aşkar edilib. Naməlum səbəblərdən fundamental filoloji tədqiqatların bu hissəsi itirilib. Birinci Dünya müharibəsinin başlanması yubiley tədbirinin keçirilməsinə mane olub və təbii ki, A.E.Krımskinin monoqrafiyasının nəşri də təxirə salınıb. Ensiklopedist alimin əlyazma şəklinə qalan əsəri faktiki olaraq unudulmuşdur. Müəllifin özü tərəfindən hazırlanmış, makinada yazılmış yeganə nüsxə uzun müddət Ədəbiyyat İnstitutunda saxlanılmış və monoqrafiya yalnız 1947-ci ildə yubiley tədbirində təqdim edilmişdi. Monoqrafiyanın yalnız birinci fəslə ortaya çıxmışdı ki, bu da görkəmli alimin əsərlərinə xas olmayan bir sıra ixtisarlarla, kobud səhvlərlə dolu idi.

A.E.Krımskinin əlyazmasının nəşrə hazırlanmasına Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Ə.Mirəhmədovun rəhbərlik etdiyi mətnşünaslıq şöbəsinin təşəbbüsü ilə ötən əsrin 70-ci illərində (1968) başlanmışdır. Lakin A.E.Krımskinin əsərinin nəşri Ədəbiyyat İnstitutundan asılı olmayan səbəblərdən yenidən ləngimişdi.

Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi və tədqiqində yeni mərhələ Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, 1979-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın "Azərbaycanın dahi şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi, nəşri və təbliğinin daha da təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" qərarı qəbul edildikdən sonra Nizami ədəbi irsinin dərinədən öyrənilməsinə, onun əsərlərinin nəşrinə və təbliğinə yönəlmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Qəbul edilmiş qətnamədə qeyd olunur ki, "...Ölməz əsərləri, xüsusilə beş poeması ("Xəmsə") ilə Nizami səkkiz əsrdə Şərq ölkələrində ədəbi prosesə böyük təsir göstərmişdir".

A.E.Krımskinin əsərinin nəşrə hazırlanması görkəmli Azərbaycan tədqiqatçılarına - dünyaşöhrətli alim, Azərbaycan şərqşünaslığının patriarxı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, akademik Ziya Musa oğlu Bünyadov, filologiya elmləri doktoru Qəzənfər Yusif oğlu Əliyev və SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşlarına aiddir. Onlar bu monoqrafiyanın redaktoru olmuş və öz tarixi missiyalarının öhdəsindən uğurla gəlmişlər.

Akademik A.E.Krımskinin "Nizami və onun müasirləri" əsəri 1981-ci ildə Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Monoqrafiyanın dəyəri ondadır ki, o, yalnız ilkin mənbələrə əsaslanan müəyyən mədəni və ədəbi birliyin dərin tarixini ehtiva edir. Monoqrafiyaya ön sözü redaktor Qəzənfər Əliyev yazmışdır. Monoqrafiya akademik A.E.Krımski və onun "Nizami və müasirləri" essesi adlanır və burada müəllif ötən əsrin 70-ci illərində qəbul edilmiş yuxarıda qeyd olunan qətnamənin tarixi əhəmiyyətini vurğulayır. Q.Əliyev A.E.Krımskini müstəsna istedadlı malik insan və görkəmli Ukrayna şairi, yazıçısı kimi yüksək qiymətləndirir. Qeyd edək ki, "Nizami və onun müasirləri" monoqrafiyası elmi və ədəbi qənaətlər üçün ən diqqətçəkən tarixi-ədəbi faktları oxucuların diqqətinə çatdırır. Bununla bağlı Qəzənfər Əliyev belə bir qənaətə gəlir: "Bir-birindən fərqli tarixi və ədəbi faktları vəhdətdə nəzərə alan A.E.Krımski, şübhəsiz ki, məqsəd güdüdü: öz yaşından, belə demək mümkünsə, çox irəlində olan Azərbaycan şairinin tarixi nümunəsini göstərmək, onun yüksək, humanist ideyalarının, qabaqcıl dünyagörüşünün tarixi determinizmidir".

Akademik A.E.Krımski şərqşünaslıq və slavyaşünaslığın müxtəlif problemlərinə dair 1000-dən çox elmi əsər yazmışdır. Görkəmli şərqşünas alimin əsərləri həqiqətən də öz dövrü üçün "elmə açılan pəncərə" idi. Xüsusilə qeyd edim ki, akademik A.Krımski dahi Azərbaycan şairi və filosofu Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında ilham almış və öz yaradıcılığında bu hərəkətverici qüvvənin bənzərsiz kəlamını həmişə xatırlayırdı: "Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz".

A.E.Krımski "Nizami və onun müasirləri" monoqrafiyasında dahi Azərbaycan şairinin milli kimliyini birmənalı şəkildə bəyan edir. "Biz qətiyyətlə etiraf etməliyik ki, azərbaycanlı Nizami, əlbəttə ki, Azərbaycanın haqlı olaraq fəxr edə biləcəyi doğma Azərbaycan şairidir". Ötən əsrdə akademik A.E.Krımskinin gəldiyi bu qənaət bu gün son dərəcə aktualdır. "Nizami və müasirləri" monoqrafiyası "Nizami tədqiqi" adlı fəsillə başlayır və burada XII əsrdən etibarən həm Şərqdə, həm də Avropa ölkələrində böyük şair haqqında yazılmış demək olar ki, bütün əsərlər, eləcə də məlumatlar təqdim olunur. A.E.Krımski Nizamini ilk növbədə, epik-romantik kimi müəyyənləşdirir. Qəzənfər Əliyev "Akademik A.E.Krımski və "Nizami və onun müasirləri" adlı ön sözdə belə bir fikri ifadə edir: "...mənbələrin əhatə dairəsinin genişliyi və tənqidi aktuallığı baxımından elmi ədəbiyyatın bu icmalı misilsiz olaraq qalır. A.E.Krımski üçün Nizami yaradıcılığı həm Azərbaycan, həm də bütün orta əsr farsdilli poeziyasının humanist yönünün zirvəsidir".

Qeyd edək ki, Azərbaycan alimləri dahi Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsinin təbliğinə həmişə öz töhfələrini veriblər. Burada monoqrafiyaya ön sözün müəllifi, filologiya elmləri doktoru - Moskvada yaşamış azərbaycanlı alim, "Nizaminin ədəbiyyatda mövzu və süjetləri" monumental əsərini yazan Qəzənfər Əliyevin rolunu xüsusi qeyd etmək istərdim. Bu kitab Moskvada "Şərq ədəbiyyatı" nəşriyyatında (rus dilində) çap edilmişdir. Azərbaycan alimləri bu gün beynəlxalq platformalarda Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyəti ilə bağlı fəal müzakirələr aparır, onun milli kimliyi ilə bağlı tutarlı elmi dəlillər təqdim edir, yaradıcılığının müxtəlif dillərdə təbliğinə çalışırlar. Belə ki, AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru, akademik Gövhər Baxşəliyeva Misirin İsgəndəriyyə Kitabxanasında keçirilən beynəlxalq konfransda uğurla çıxış etmişdir. Akademik məruzəsində Nizami Gəncəvinin Azərbaycan türkü kimi etnik kimliyini vurğulamış, onun yaradıcılığının türk özünüdərkinin inkişafında böyük rolunu qeyd etmişdir. Konfransda misirli alimlərin, müəllim və tələbələrin məruzələrində böyük şair, mütəfəkkirin yaradıcılığının müxtəlif istiqamətləri diqqətə çatdırılmışdır. G.Baxşəliyeva qeyd etmişdir ki, Azərbaycan, sovet və rus nizamişünaslığının nailiyyətləri daha fəal və geniş işıqlandırılmalı, müxtəlif dillərdə dünya ictimaiyyətinə təqdim edilməlidir.

M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialının rektoru, AMEA-nın akademiki Nərgiz Paşayevanın təşəbbüsü ilə Oksford Universitetinin nəzdində Beynəlxalq Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzinin yaradılması, eləcə də görkəmli sovet şərqşünası E.E.Bertelsin "Dahi Azərbaycan şairi Nizami" adlı əsərinin ingilis dilinə tərcüməsi təqdirəlayiqdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi ilə "Böyük Nizami Gəncəvi" nəşri ingilis, alman, rus, türk dillərində işıq üzü görüb. Bir sıra Azərbaycan və xarici tədqiqat mərkəzləri öz elmi tədqiqatlarını birləşdiriblər. Belə ki, Şota Rustaveli İnstitutu, Kembric Universiteti və Ədəbiyyat İnstitutunun birgə fəaliyyəti nəticəsində "Şota Rustaveli və Nizami Gəncəvi" (ingilis və gürcü dillərində) kitabı nəşr edilmişdir. "Kardaş kalemlər" jurnalının dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinə (türk dilində) həsr olunmuş xüsusi nömrəsi dərc edilmişdir. Görkəmli Ukrayna şərqşünası Aqafangel Krımskinin anadan olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş "Literaturnıy Azerbajjan" ədəbi-bədii jurnalında müəllifi Boris Oleynik adına Ukrayna Mədəniyyət Fondunun idarə heyətinin sədri, akademik, Ukrayna Milli Yazıçılar Birliyinin üzvü Aleksandr Daniloviç Bakumenko olan "Aqafangel Krımskinin ədəbi tənqidinin metadili" məqaləsi dərc olunmuşdur.

A.Bakumenko öz məqaləsində qeyd edir ki, A.Krımski dünya ədəbiyyatında dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin çox az məlum olan həyat və poetik yaradıcılığını kəşf edən ilk şərqşünas tədqiqatçılardan biridir. Ümumiyyətlə, Aqafangel Efimoviç XII əsr Azərbaycan poetik məktəbinin səciyyəvi cəhətinə heyran idi, onun yaradıcısı dahi şair-mütəfəkkir Nizamidir.

Akademik A.E.Krımski türk dillərinin başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqəsi problemlərinin, türk xalqları arasında çoxəsrlik və mədəni bağların işıqlandırılmasına mühüm töhfə vermiş türkdilli xalqların tarixi üzrə ilk alim-tədqiqatçıdır.